

УДК 947.084 (477.8)

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН НА ВОЛИНІ У РОКИ НЕПУ (1921-1928 рр.).

Олександр Буравський¹, Ігор Власюк²

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Україна, 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
e-mail: ¹buravskij@i.ua; ²vlasjuk@zu.edu.ua

Дослідження відносин між владою та різними групами селянства в Україні у період нової економічної політики (НЕП) 1920-х рр. залишається важливою проблемою сьогодні в історичній науці. Насамперед, сьогодні більший інтерес викликають відносини із заможними селянами, їх складність і суперечливість. Незаможна група селян, як опора комуністичної влади на селі, знайшла своє значне відображення в історичних дослідженнях радянського періоду, що мали заідеологізований характер. Сьогодні ця проблема потребує переосмислення, пошуку більш об'єктивної, виваженої оцінки, залучення маловідомих архівних джерел. З радянських праць необхідно виділити дослідження М.Д. Березовчука [2], збірник документів і матеріалів [15]; по Волині у добу НЕПу – статтю Л.Г. Ільчука [13]. Сучасний етап розвитку історичної науки у дослідженні діяльності КНС в Україні у період НЕПу поповнився, зокрема, працями О.І. Ганжі [3], Г.Т. Капустян [14], Г.М. Георгізова [4], С.В. Маркової [17], О.М. Абраумової, С.В. Корновенка [1], Е.Е. Левандовської [16] й інших дослідників. Зазначимо також, що частково діяльність КНС на Волині у роки НЕПу була проаналізована у наших попередніх дослідженнях [див.: 12].

Метою статті є аналіз діяльності комітетів незаможних селян (далі – КНС, комнезами) на Волині у роки НЕПу (1921-1928 рр.), з урахуванням новітніх досліджень проблеми й архівних джерел.

На думку Г. Капустян, комнезами були створені більшовиками, використовуючи особливості пауперизованої психології частини селянства, її тягіння до примітивної зрівнялівки. КНС були більше пристосовані до надзвичайних заходів влади, тому у середині 1920-х рр. пережили не кращі часи [14, с. 207].

На Волині у 1921 р., за інформацією Центрального відділу комнезамів, існувала тенденція до їхньої ліквідації. Для виправлення ситуації нічого не було зроблено відповідальними працівниками у губернії. Тому пропо-

нувалося влаштувати курси для усіх обраних членів губернської комісії комнезамів, надати їм відповідні пайки, харчі та помешкання нарівні з представниками влади губвиконкому [5, арк. 69]. В одній з доповідей Волинського губвиконкому за 1922 рік, зокрема, повідомлялося, що організація КНС на Волині була досить слабкою. Усього нараховувалося близько 200000 незаможних селян, з яких політично свідомими вважались лише 10000. Одним з найкращих підвідділів комнезамів було визнано Новоград-Волинський, Житомирський, а на останньому місці був Старокостянтинівський. Слабка робота комнезамів пояснювалася тим, що багато незаможних селян перетворились на середняків і стали матеріально незацікавленими у такій роботі; крім того, багато бідних залишались неосвіченими [11, арк. 67-68].

Як зазначалося у циркулярному листі про комнезами усім губернським комітетам від 15.02.1922 р., політика партії у напрямі організації комнезамів і керівництва ними дала блискучі результати по зміцненню радянської влади на селі та проведенню намічених політичних й економічних заходів. Незаможні розглядались владою як її політична опора, а також як бойовий елемент по розкуркуленню на селі. Завдяки комнезамам, як підкреслювалось у листі, успішно проводилася політика розшарування селян, виділення з них напівпролетарського елемента. Ставились завдання: провести у комнезамах сувору чистку рядів, залишивши у них безземельні або малоземельні елементи; зробити ці організації підсобним органом у виконанні декретів і постанов радянської влади; спрямовувати їх на організоване захоплення кооперативних правлінь; сприяти владі у проведенні нового землеустрою на селі; боротись із спекуляцією, бандитизмом [5, арк. 50]. Отже, радянська влада намагалася підкорити через комнезами своєму впливу усіх незаможних селян і посилити своє керівництво на селі.

Згідно декрету ВУЦВК від 5.12.1923 р. незаможні селяни користувалися, зокрема, такими

правами по землеустрою: безоплатна агрономічна допомога об'єднань незаможних селян; позачергове виконання землеустрійних робіт по виділенню колективних господарств бідноти; переважне право на переселення; пільгове отримання насінневої позики з особливих фондів. Загалом же владою ставилося завдання: «вести нещадну боротьбу з незаконною капіталістичною експлуатацією на селі, не допускаючи куркулів до захоплення влади». Для цього, зокрема, пропонувалася участь незаможних селян через КНС у засіданнях рад і виконкомів із дорадчим голосом, а найбільш активні кандидатури виставляти для подальшого зайняття ними відповідних посад у цих органах влади. Так, на жовтень 1924 р. із загальної кількості членів сільрад 15260 осіб 67% склали члени КНС [6, арк. 11-12, 42].

Заможні селяни, які спочатку перебували у складі КНС та інших організаціях, намагалися таким чином протидіяти відбиранню у них надлишків землі. Зокрема, повідомлялося, що в Янушпільському районі губернії було багато сіл, в яких не проводились такі заходи [10, арк. 11].

Станом на 1 січня 1924 р. у Волинській губернії налічувалося 39 районних КНС; 893 сільських КНС (71428 членів). У сільради під час останніх виборів увійшло 10148 незаможних селян. У комітетах громадської взаємодопомоги працювало 4746 членів КНС, у кооперативах – 2795, культурно-освітніх установах – 2361. У Житомирській окрузі на початок 1924 р. було створено 14 колгоспів, в яких працювали 284 члени КНС (688 дес. землі, 60 голів робочої худоби). Загальна кількість членів КНС на Волині збільшилась з 1.10.1923 р. до 1.10.1924 р. на 15% і складала усього 82267 селян; серед них партійних було 1,03%, неписьменних – 46,6% [6, арк. 3, 45]. Отже, кількість партійних селян у КНС і письменних була ще досить слабкою.

Під час перевиборів до сільських рад (1925 р.) незаможні селяни не виявляли активності, виступали неорганізовано. КНС не мали достатнього авторитету на селі, були пасивними, або створеними формально [7, арк. 415, 407зв.].

КНС на Волині були об'єктом пильної уваги з боку влади й у релігійному відношенні, для проведення антирелігійних заходів. Так, циркуляр українського Наркомату внутрішніх справ від 2.12.1921 р. пропонував усім губернським відділам управління та відповідним підвідділам комнезамів: 1) залучити їх до енергійної праці для проведення у життя Декрету

про відокремлення церкви від держави від 22.01.1919 р.; 2) категорично заборонити й усунути участь духовенства усіх релігій і напрямків у комнезамах і будь-яких зібраннях незаможних селян; 3) перевірити усі постанови місцевих комнезамів, що були на користь духовенства; вважати у подальшому винесення таких постанов зрадою інтересів незаможних селян; 4) усі комнезами мали стежити за політичною та будь-якою діяльністю священників і повідомляти про це відповідні органи. Окрім того, велася боротьба за вилучення з волосних і сільських комнезамів, а також шкіл, розміщених у молитовних будинках, ікон, хрестів та іншої релігійної символіки [5, арк. 23, 54].

Одним з важливих завдань, що ставилися владою, було залучення незаможних селян до навчання у ВНЗ. Село конче потребувало спеціалістів з кола саме незаможних (агрономів, техніків, лікарів, інженерів та ін.). Губернська комісія КНС постановила створити спеціальний фонд просвіти незаможних селян, що поповнювався за рахунок обкладання кожного незаможника 10 фунтами жита. Паралельно ставилося завдання посилення культурно-просвітницької роботи серед селян (придбання відповідної літератури для села, газет, журналів, відкриття по губернії мережі вечірніх шкіл) [11, арк. 74-76, 69зв.]. Так, у 1923-1924 рр. у Коростенській окрузі у ВНЗ було відкрито 111 незаможників, на утримання яких було витрачено 300 пуд. жита. Загалом же до ВНЗ, робітничих факультетів і профшкіл протягом 1923/24 навчального року було відправлено 307 незаможних селян губернії, 1924/25 – 252 [6, арк. 5, 50].

Процес добровільної колективізації у волинських селах відбувався дуже повільно. Приміром, у Коростенській окрузі було створено на 1924 р. усього 23 колгоспи, 9 з яких перебувало у стадії організації; усі ці господарства в економічному відношенні були ще досить слабкими; у Житомирській окрузі існувало 14 колгоспів, які нараховували 284 членів КНС, 688 дес. землі та 60 штук робочої худоби. Понад половина бідних селян на Волині перебувала на 1924 р. за межами КНС (57%) та ставилася байдуже до їхньої діяльності, віддаючи перевагу одноосібному веденню господарства. Влада вбачала причини цього у матеріальних злиднях, темряві та політичній несвідомості селян [6, арк. 4, 5, 14].

Культурно-освітня робота у КНС проводилася у 1924 р. також на слабкому рівні. Так, у губернії існувало 39 районних селянських бу-

динків, 53 сільських і 226 хат-читалень. Причинами кволої роботи їх були: відсутність матеріальних ресурсів, брак енергійних робітників. Надії влади покладалися на поширення серед членів КНС участі їх в освітньо-культурних товариствах та установах на громадських засадах, проведення через них агрокультурних заходів (проблемою була мала кількість агрономів на селі). Комнезами брали активну участь у ремонті шкіл, однак, як показує статистика, у деяких селах школи не працювали через відсутність учителів або приміщень; усім школам не вистачало підручників і приладдя. Спільно із вчителями КНС проводили активно політику з ліквідації неписьменності, охоплюючи нею більшу кількість сіл від запланованих освітніми органами.

Важливим напрямом діяльності КНС була участь їх членів у роботі комітетів селянської (або громадської) взаємодопомоги (40% від загальної кількості). Ця організація селян відіграла важливу роль у підтримці різних їхніх груп у скрутний, перехідний час після громадянської війни. На Волині ці комітети на 54% склалися з незаможних селян, а їхні фонди досягали до 130000 пуд. жита [6, арк. 15-16, 18, 42]. Діяльність цієї організації у даний період потребує окремого дослідження.

Станом на 1.10.1924 р. землі членів КНС склали 12,1% (171204 дес.) від усієї площі селянських земель; норма на їдця була 0,64 дес. Робочої худоби було 15,9% (49982 шт.) до її загальної кількості по губернії. У наймі працювали 2365 членів КНС. Виправлення кволого господарського становища КНС влада намагалася здійснити за рахунок розвитку сільськогосподарської кооперації на селі. Так, на 1925 р. значно збільшилася кількість членів споживчих товариств (13590; лише за IV квартал 1924 р. вступили 4652 особи). Незаможні селяни мали велике бажання брати участь у діяльності кредитних товариств. Сільськогосподарським кредитом користувалися на кінець 1924 р. 1596 членів КНС на суму 39297 крб.

У звіті про роботу Волинської губернської комісії КНС за липень-вересень 1924 р. було визнано такі хиби у роботі комнезамів на селі: 1) невплата утримання головам сільських КНС, мала платня секретарям районних КНС; 2) часті зміни відповідальних працівників КНС на периферії; 3) неухвалене відношення з боку місцевих радянських органів до прав і пільг незаможних селян. До цього слід додати, що організаційне становище самих КНС було на досить низькому рівні: належним чином відвідували збори лише 24% членів. Найбільше

незаможників цікавили на зборах питання про культосвітню роботу (33%), земельні (31%) й економічні (27%) [6, арк. 42, 43, 46].

У ході аграрних перетворень на селі влада розраховувала на підтримку з боку середньої групи селянства. Одним з важливих завдань у цьому напрямі було створення спілки незаможних селян і середняків. Однак, відносини між ними були часто складними, суперечливими, далекими від об'єднаних. Так, до середини 1924 р. добре ставились до середняків у губернії лише 27% організацій КНС. У комнезамах перебувало тоді лише 9% середняків. Пізніше, з 1925 р. середняки стали виявляти більш активне бажання брати участь у діяльності КНС, розраховуючи на отримання економічних пільг і політичних можливостей.

У 1923/24 господарському році у сільрадах працювали 10148 членів КНС, або 67% від загальної кількості членів сільрад. У 1925 р. під час перевибірчої кампанії на селі були випадки загострення відносин між цими групами селянства. Середняки прагнули завоювати свої місця у сільрадах [8, арк. 115зв.-116].

І все ж середняк, як зазначають О.М. Абразмова та С.В. Корновенко, почав активно схилитися до ініціативного, заможного, працюючого господаря. Більшість сільського населення України сприймали комнезами як комітети бідноти періоду Громадянської війни 1918-1922 рр.; біднота ж сприймалася, як правило, в якості лінивих і безталанних [1, с. 68].

Чистці рядів КНС сприяла реорганізація їх на основі нового статуту цих організацій, розробленого владою у 1925 р. (було вирішено перетворити комнезами в організацію суто громадську, звільнити їх від адміністративно-господарських функцій) [3, с. 119]. С.В. Маркова відмічає у своєму дослідженні, що найчастішими причинами чисток були: релігійні переконання, несхвальні відгуки про комнезами, самогоноваріння, окуркулювання, недисциплінованість, підозріле життя, кримінальні злочини, виїзди з села [17, с. 175]. Так, ряди КНС Волинської округи, які нараховували 38856 членів, зменшилися після реорганізації цього року до 19569. У складі президій сільських КНС новообраними були 943 члени з 1337. Переважну більшість їх у національному відношенні склали українці (1024), на другому місці були поляки (179). До 3 дес. землі мав 781 селянин, понад 3 дес. – 556 [9, арк. 90].

Значну увагу у діяльності КНС приділялось тісним зв'язкам їх з партійними організаціями, святкуванні пролетарських свят, створенні політосвітніх гуртків, передплаті часописів «Рад-

село», «Радшлях», про що свідчить, зокрема, план культурно-освітньої Бердичівської комісії КНС на липень-червень 1926 р. [9, арк. 149].

Діяльність КНС на Волині все ж не досягла значних результатів, хоч і об'єднала частину незаможних селян. Так, станом на липень 1926 р. у КНС Волинської округи перебували 23864 члени, тоді як бідних селян чоловічої статі тут було 237431. З них найбільша кількість селян (7423) віддавала перевагу участі у роботі товариств селянської взаємодопомоги; також у роботі сільськогосподарської (4180) і споживчої (3750) кооперації; членами сільрад були 2174 особи. У звіті про стан і діяльність КНС Волинської округи (1926) зазначалося, що ці організації не мають у себе достатньої матеріальної бази для організаційної роботи; членські внески від 3 до 10 коп. незаможне селянство вносити не бажало [9, арк. 260-260зв.]. Наприклад, у Мархлевському районі у 1927-1928 рр. діяли 35 організацій КНС (1818 членів, серед яких середняки склали великий відсоток), однак їхня робота була визнана слабкою; керівники й актив КНС були позбавлені заробітної плати [18, с. 103].

Рішення V Всеукраїнського з'їзду незаможних селян України (1927) показали, що КНС почали втрачати багато своїх повноважень, у т.ч. право проводити збори та користуватися апаратом сільради. Негативними тенденціями для проведення владою колективізації було те, що 93% членів КНС господарювали індивідуально, лише 2,1% – колективно; 1/3 у складі українських комнезамів склали середняки, що мали свій вплив на незаможних [17, с. 179-180]. Процес втрати виняткового становища КНС в українському селі, на думку Г.М. Георгізова, розпочався разом зі стабілізацією ринкових відносин і покращенням побуту самих селян [4, с. 70].

Загалом, характеризуючи діяльність КНС в українському селі у названий період, у т.ч. на Волині, можна погодитися із висновками Е.Е. Левандовської, яка виділяє такі проблеми в організації роботи КНС в Україні: 1) штучний, класовий характер самої організації не враховував всієї своєрідності соціальних відносин на селі; схильність до «перегинів»; 2) специфічний соціальний склад комнезамів, низький освітній рівень більшості незаможників; 3) постійні кадрові перестановки, чистки, що перешкоджали налагодженню ефективної роботи; 4) фіктивність, слабкість, дотаційність організацій КНС без постійного контролю з боку влади [16, с. 122].

Отже, діяльність КНС на Волині у період НЕПу була досить непростою та суперечливою. Про це свідчили постійні чистки цих організацій, реорганізація, наявність в їхньому складі середняків, які переслідували свої економічні інтереси та прагнули поширити свій вплив на селі. Аналіз архівних документів дозволяє зробити висновки, що радянська влада тримала під своїм ідеологічним контролем свідомість незаможних селян, членів КНС, спрямовуючи їх проти заможних селян, а також в антирелігійному напрямі. На ґрунті цього виникали й досить складні відносини бідняків із середньою групою селянства. Незважаючи на це, влада не змогла налагодити ефективну роботу КНС та залучити масово її членів у ці роки до колективізації селянських господарств.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абразимова О.М., Корновенко С.В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу: монографія. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 190 с.
2. Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. Київ: Політвидав України, 1965. 123 с.
3. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2000. 208 с.
4. Георгізов Г.М. Інверсивність політичних настроїв селянства УСРР та аграрна політика більшовиків у 1920-х рр. // Гуманітарний вісник. Сер.: Історичні науки. 2014. Число 21, Вип. 5 (2). С. 61-77.
5. Держархів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф.Р-12. Оп.1. Спр.4. 125 арк.
6. ДАЖО. Ф.Р-28. Оп.1. Спр.30. 53 арк.
7. ДАЖО. Ф.Р-28. Оп.1. Спр.1122. 550 арк.
8. ДАЖО. Ф.Р-28. Оп.1. Спр.1103. 282 арк.
9. ДАЖО. Ф.Р-272. Оп.1. Спр.108. 571 арк.
10. ДАЖО. Ф.Р-326. Оп.3. Спр.1. 785 арк.
11. ДАЖО. Ф.Р-1657. Оп.1. Спр.501. 98 арк.
12. Власюк І. Відносини між владою та селянством на Волині в роки НЕПу // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 3. С. 15-20.
13. Ільчук Л.Г. Соціалістичні перетворення у сільському господарстві Житомирщини (1920-1930 рр.) // Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка. Т. VI. Серія суспільних наук. Житомир, 1957. С. 121-157.
14. Капустян Г.Т. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 203-208.
15. Комітети незаможних селян України (1920-1933): збірник документів і матеріалів / за ред. проф. І.К. Рибалки. Київ: Наукова думка, 1968. 639 с.
16. Левандовська Е.Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920-1933 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. XXXVII. С. 118-123.
17. Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
18. Мотричук Р.Г. Діяльність комітетів незаможних селян в середовищі національних меншин України в 1920-30-ті рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. XXXIX. С. 101-105.

Буравський Олександр, Власюк Ігор Діяльність комітетів незаможних селян на Волині у роки НЕПу (1921-1928 рр.)

У статті на основі архівних джерел і новітніх досліджень проаналізовано діяльність комітетів незаможних селян на Волині у роки нової економічної політики (1921-1928 рр.), їх відносини з радянською владою та різними групами селянства.

Ключові слова: Волинь, нова економічна політика, радянська влада, селяни, комітети незаможних селян, вибори

Буравский Александр, Власюк Игорь Деятельность комитетов незаможных селян на Волини в годы НЭПа (1921-1928 гг.)

В статье на основе архивных источников и новейших исследований проанализирована деятельность комитетов бедных крестьян на Волини в годы новой экономической политики (1921-1928 гг.), их отношения с советской властью и различными группами крестьянства.

Ключевые слова: Волинь, новая экономическая политика, советская власть, крестьяне, комитеты незаможных селян, выборы

Buravsky Alexander, Vlasjuk Igor The activity of the committees of the poor peasants in Volyn during the new economic policy (1921-1928)

In the article the activity of the committees of the poor peasants, the relations between them and the Soviet power and various peasantry groups in Volyn during the new economic policy (1921-1928) are analyzed. The analysis is based on archival documents and new research.

Activity of Committee of the poor peasants in Volyn Region in the period of new economic policy was complicated and controversial. That was proved by permanent «cleaning» and reorganizing processes inside these organizations; the middle class peasants who were their members pursued their economic interests and tried to extend their influence in the countryside. Analysis of archival documents allows conclusions to be drawn that the Soviet government kept under its ideological control consciousness of the poor peasants, Committee of the poor peasant's members, aiming them against wealthy peasants as well as in anti-religious trend. As a result of those processes there appeared complicated relations between the poor peasants and middle class ones. Despite this government failed to establish effective work of Committee of the poor peasants and involve majority of its members into collectivization of peasant farms process in that period.

Keywords: Volyn, new economic policy, Soviet power, peasants, committees of poor peasants, elections

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 05.11.2017 р.